

«... յուսմբ առ Աստուած, զի փրկեսցէ զմեզ հանդերձ մերով զարմիւ յայսպիսի ղիւական եւ մոլեգնեալ հաղբից եւ խմորեալ զանգուածոյ Սաղուկեցոցն...»

Գրիգոր Մագիստրոս Պաիլականի, «Թղթեր»

Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցին իր 1700-ամյա պատմության ընթացքում ստիպված է եղել դիմակայել տնաբույս կամ էլ դրսից ներմուծված բազմաթիվ աղանդների ու «նորահայտ փրկիչների» հարձակումներին։ Այսօր էլ բազմաթիվ կեղծ քարոզիչներ ու աղանդավորներ փորձում են շնագայլերի պես սողոսկել մեր եկեղեցու հոտը՝ հռչակելու, զոմբիացնելու և անդեն զանգված դարձնելու այն, ուստի կարևոր ենք համարում ոչ վաղ անցյալ դեպքերին անդրադարձը և աղանդապետի անձի հետ կապված առեղծվածի բնարկումը սույն հոդվածում։

Շիրակի Արախվի (այժմ՝ Փոքր Մանթաշ) գյուղում 1837թ. հայտնաբերվեց աղանդավորների մի խումբ, որն իրեն «թոնդրակյան» էր հորջորջում։ Ս.Էջմիածնի նորաստեղծ Սինոդը Հայոց հայրապետի միջնորդությամբ դիմում է Կովկասի կառավարչապետ բարոն Ռոգենին՝ միջոցներ ձեռնարկելու սրանց նկատմամբ։ Հետաքննությունը պարզում է, որ սույն աղանդավորները Արևելյան Հայաստան էին ներգաղթել խնուսի գավառի Չևյուրմե (կամ Չևիրմե) գյուղից, որտեղ ժամանակին ակտիվ քարոչությամբ էր զբաղվել հայտնի արկածախնդիր և ուրացող Հովհաննես երեց կոչեցյալը, որին համարում են «Բանալի ճշմարտության» «կատեխիզիսի» հեղինակ։ Այս թղթումը հետաքրքրել է ոչ միայն հայ հետազոտողներին (Աղ. Երիցյանց,¹ Բ. Սարգիսյանց² Կ. Տեր-Մկրտչյան,³ Գ.Գյուլամիրյան⁴), այլև օտարներին՝ գերմանացի հայագետ Շայդվալերին⁵ և անգլիացի Ֆ. Կոնիքերին⁶։ XXդ. քեմալիստ անդրադարձել է նաև հայ անվանի պատմաբան Վ.Գրիգորյանը⁷ քննելով «կատեխիզիսի» հեղինակի անձի հարցը։ Խնուսից աղանդավորների և բողոքականության կապը մակերեսորեն, բայց հետաքրքիր բնութայն է և առել սփյուռքահայ ժողովրդագիր-պատմաբան Ե. Մելիքյանը⁸։

Կարծիքները այս աղանդավորների խմբի և նրա աղանդապետի վերաբերյալ այնքան հակասական են ու իրարամերժ, որ ժամանակագրական առումով, օրինակ, տատանվում են սբ. Գրիգոր Լուսավորչից (Դ դար) (Կոնիքեր) մինչև ԺԸ դարերը (Աղ. Երիցյանց)։ Բողոքական զանազան խմբավորումներին չափազանց ոգևորել էր Հովհաննես չերեցի անձը, և սրանք փորձում էին ամեն կերպ լուսապսակ դնել հայտնի արկածախնդրի և ուրացողի գլխին, միևնույն ժամանակ ամեն կերպ «հնացնելով»՝ թոնդրակեցիների հետ կապելով աղանդի գոյության արմատները։ Նույնպիսի, բայց հակառակ մատերիալիստական աստվածամերժ դիրքերից էին հանդես գալիս խորհրդային հետազոտողները, որոնք «Բանալի ճշմարտության»-ը քննում էին որպես «սոցիալական ընդվզման» ձևերից մեկը ընդդեմ «հոգևոր ֆեոդալ ու ժողովրդական զանգված-

¹ Աղ. Երիցյանց, Թոնդրակեցի հայք մեր օրերում, «Փորձ», Թիֆլիս, 1890, N 10:

² Բ. Սարգիսյանց, Ուսումնասիրություն մանիքեա-պաղիկեան բոնդրակեցիներու աղանդին եւ Գր.Նարեկացույ թողթը, Վենետիկ, 1893:

³ Կ. Տեր-Մկրտչյան, Պաղիկեանց եւ Թոնդրակեցոց աղանդները արդի քննադատութեամբ, «Արարատ», Էջմիածին, 1900, հուլիս:

⁴ Г. Гю л а м и р я н, Тондракцы (очерк из истории религиозных движений феодальной Армении), Л., 1936.

⁵ F. S c h e i d w e i l e r, Paulikianer probleme, Byzantinische Zeitschrift, Bt.43, Köln, 1950.

⁶ The key of Truth, a manual of the Paulician church of Armenia, Fred. C.Conysbeare, Oxsford, 1898.

⁷ Վ. Գրիգորյան, Նոր տեղեկություններ «Բանալի ճշմարտության» երկի հեղինակ Հովհաննես երեցի մասին, Բանբեր Մատենադարանի, Եր., 1960, N 5:

⁸ Ե. Մելիքյան, Վիճակագիր Խնուս (Հարք) գաւառի և թոնդրակեցոց աղանդին և բողոքականութեան կապը ի Խնուս, Նիւ-Եօրք, 1943:

Օսմանյան պետության հայաշատ վիլայեթներում տիրող խառնակ իրավիճակը, տեղական քոչվոր ցեղախմբերի անօրինություններն ու ասպատակությունները, խժոժությունները զսպելու կենտրոնական կառավարության անկարողությունը հայ ժողովրդի համար ստեղծել էին կյանքի դժվարին պայմաններ:¹⁴ Ստեղծված անիշխանության պայմաններում պարարտ հող կար պղտոր ջրում ձուկ որսացողների համար, և ժողովրդի մի փոքր հատված, ենթարկվելով արևմտյան միսիոներների կաշուն հորդորներին, փրկության հույսով հեռացավ Մայր եկեղեցու ծոցից՝ ընկնելով հոգեորսների ցանցը:¹⁵ Այս ու այլ տեսակի միսիոներների թիրախ դարձան առաջին հերթին ոչ հավասարակշիռ բնավորություն և «փրկչական», «մարգարեական» մարմնաչ ունեցող հիվանդոտ երևակայությամբ անձինք, որոնք դարձան գործիք վերը հիշված «հոգեփրկիչների» ձեռքին: Սրանց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում եկեղեցուց վտարված կամ կարգալուծ արված հոգևորականներ, որոնք փորձում էին ինքնահաստատվել ուրաջության պիղծ ճանապարհով միայն:

¹⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատ, հ. IV, Եր., 1972, էջ 285:

15 ὑμῖν:

¹⁶ ՎԳ րիգոս րյաւ, նշվ. աշխ., էջ 342:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 236:

Տե՛ս, The key of Truth, a manual of the Paulician church of Armenia, Fred. C. Conybeare, Oxford, 1898, «Բանալի ճշմարտութեան», Յիշատակարան, էջ 64:

սիրտ իմ սերն ճշմարտութեան: Վասն որոյ ոչ կարացի թագուցանել զշնորհի սուրբ հոգւոյն: Այլ սկսայ կարգաւ գրել զսուրբ խորհրդարան և զբանալի ճշմարտութեան վասն սիրոյն խնդրեցողաց և ընդունողաց»:¹⁹ Թե ո՞վ էր սույն Վահագնունին, ցայժմ հայագիտության մեջ պարզված չէ: Արդյո՞ք սա աղանդի պարագլուխներից մեկն էր, թե՞ որևէ երևելի մեծավոր, մեզինչ ատաջ հետազոտողները չեն պարզել: Եթե հավատանք 1838թ. հարցաքննված արախավայցի աղանդավորներին («Ի խնուս գաւառի ի գիւղն Չաուրմայ, նախքան զայս 55ամ, ոմն ի հայոց քահանայից՝ Օհանէս անկեալ ի սույն աղանդ, շարադրեալ է գիրք մի, զոր լուեալ աղանդապետութիւն սոյն իրիցու տէրութիւնն Օսմանեաց ստիպեաց զնա թողուլ զայն դաւանութիւն և նմա չհանդուրժեալ՝ ընկալեալ է գիւաւատ Մահմէդի՝ հանդերձ ընտանեօք իւրովք»),²⁰ դուրս է գալիս, որ Հովհաննէսը իր քարոզչությունը խնուսում սկսել է 1783թ-ին, արդեն հասցրել էր հավատքն ուրանալ, ամուսանցած էր և ուներ զավակներ: 1783թ. չերեցր պետք է լինէր մոտավորապես 30-40 տարեկան հասուն տղամարդ, և նրա ծննդյան թիվը կարելի է դնել 1740-ական թթ.: Սակայն մեկ այլ վկայություն, որը պատկանում է մխիթարյան միաբան Հայր Պողոս Մեհերյանին, հիմք է տալիս ավելի վաղ շրջանում տեսնել Հովհաննէսի գործունեության հետքերը Արևմտյան Հայաստանում և Կ.Պոլսում: Հայր Մեհերյանն իր ինքնակենսագրությունում պատմում է մի հետաքրքրական դեպքի մասին, որին ականատես է եղել 1773թ. Բերայից Կարին գնալու ճանապարհին: Մխիթարյան հոր իջևանած քրդաբնակ գյուղում ապրելիս են եղել հավատուրաց հայեր. «...աղանդաւոր էին իբրև գթոնդրակեցիս, կամ կեսկես էին և կամ արևորդիք»:²¹ Սույն աղանդատուները խմբեր կազմած հարձակվում էին ոչ հայկական գյուղերի վրա և թալանում դրանք, իսկ ամենահետաքրքիրն այն է, որ սրանց շրջանում պահպանվել էր «արյան վրեժի» սովորույթը, և յուրայինի թափած ամեն մի կաթիլ արյան դիմաց պատասխանում էին արյամբ: Սրանց առաջնորդ հավանաբար եղել է Հայր Մեհերյանի հիշատակած Հովհաննէսը, որը կեղծ եպիսկոպոս ձևանալով, Կարնո մերձակա Բոռնիմաստուրի վանքում 14 քահանա է ձեռնադրում: Սակայն Կարնո առաջնորդը, տեղեկանալով կեղծ եպիսկոպոսի գործունեության մասին, միջոցներ է ձեռնարկում, և այս բախտախնդիր աղանդապետը փախչում է Մանազկերտ, սկսում է քարոզել նրա շրջակա հայաբնակ գյուղերում: 1774-1781թթ. Կ.Պոլսում հայտնվում է ոմն Հովհաննէս երեց, որը պնդում էր, որ ինքը Մշո կողմերից է կամ խնուսից: Օսմանյան դատարանը այս Հովհաննէսին դատապարտում է ութամսյա քիապարտության և տաժանակրության: Հայագետներից շատերի կարծիքով այս պատիժը Հովհաննէսին նշանակվել էր իր աղանդավորական գործունեության համար, բայց մեր կարծիքով դա այդպես չէ: Հավատալով հայր Մեհերյանի բուրդ գրուցակցի գունազարդ պատմությանը («Քանզի նոքա ոչ միայն զվողս մեր առնէին եւ զերիւարս, այլեւ սպանէին զմեզ /իմա. քրդերին-Հովնան արեղա/, զի թշնամիք մեր են, բայց դու հայ լինելով ոչ ինչ առնէին կենաց բոց») որոշ հետազոտողներ ի դեմս սրանց տեսնում են «թույլերին և լլկվածներին» պաշտպանող հերոսների: Սա մեղմ ասած մոլորություն է և ցանկալին իրական ներկայացնելու ամհաջող ձգտում, քանզի աղանդավորական ավազակախմբերի հարձակումների թիրախ էին դառնում նաև հայկական գյուղերը: Ավազակությունը կամ ավելի ճիշտ դաշաղությունը յուրօրինակ արհեստ էր դարձել Օսմանյան տերության արևելյան վիլայեթներում, որտեղ պետության շունչն իսկ բացակայում էր, և դեռևս ԺԷ դարից, սկսած օգտվելով անիշխանությունից, այստեղ ծավալվել էր ջալալիների շարժումը: Այնպես, որ սույն աղանդավորներին ազատամարտիկների լուսապսակ հագցնելու բոլոր փորձերն անհիմն են! Պոլսի հայոց պատրիարքի միջնորդությունից հետո սույն Հովհաննէսն ազատվում է տաժանակրությունից և ըստ անգլիացի Կոնիքերի փախչում է խնուս, իսկ ըստ Հայր Մեհերյանի՝ ազատվելով, մեկնում է Վենետիկ՝ սբ.Ղազար, որտեղ դրսևորում է իր դիվային, դժոխսային ողջ էությունը, և Մխիթարյան հայրերը շատ շուտով սրան վտարում են կղզուց, «...օրեն իբրև դիւամուլ և մոլորամիտ»:²² Վերադառնալով Կ.Պոլիս՝ սա ա-

¹⁹ «Բանալի ճշմարտութեան», Յիշատակարան, էջ 64:

²⁰ Աղ. Երիցեանց, նշվ. աշխ., էջ 108:

²¹ Բ. Սարգիսեանց, նշվ. աշխ., էջ 102:

²² Նույն տեղում, էջ 103:

մուսնանում է և ամմիջապես դավանափոխ լինելով՝ ընդունում է մահմեդական Աբդուլլահ անունը: Հովհաննես չերեցի ողջ բախտախնդրությունը հստակ երևում է նրա հետագա քայլերում: Երեխայի ծնունդից հետո սույն բախտախնդիրը թողնում է կնոջը և մեկնում Կարին, որտեղ նրա «համբավը» հայտնի էր տեղի հայ բնակչությանը և հատկապես Կարնո առաջնորդին: Վերջինիս աչքից հեռու մնալու համար չերեցը շուտափույթ տեղափոխվում է Մուշ, այնուհետև նաև ավելի հեռու՝ Խնուս: Այստեղ չերեցի հետ կատարվում է հերթական մետամորֆոզը: Հանկարծ նա որոշում է վերադառնալ Մայր եկեղեցու գիրկը, մեղանչել և ապաշխարել: Մեզ անհայտ պատճառներով սրա խնդրանքը իրեն առաքելական եկեղեցու քահանա ձեռնադրելու մասին նույնիսկ հարգվում է տեղի հոգևոր առաջնորդների կողմից: Ահա թե ինչ է վկայում հայր Մեհերյանը այս արտառոց դեպքի մանրամասների մասին. «Եւ նա չորսու ի գիւղն Մարութս և ամուսնացաւ: Յետ ամուսնանալոյն չոգաւ առ դատաւորն գաւառի և ասէ ցնա.- Կամիմ քահանայ ձեռնադրուիլ, բայց ոչ ձեռնադրենք, թէ թուրքացեալ ես: Իսկ դատաւորս առաքեազ զսպասատրս իւր ի Կոբայ վանս, որ է ի Բուլանուխ՝ կից ընդ Մանագկերտ գաւառին, ուր էր եպիսկոպոս մի, գոր բռնութեամբ բերին ի Խնուս ի գիւղն Մարութս և ետուն գլուրացողն ձեռնադրեալ քահանայ»: ²³ Ամենայն հավանականությամբ այստեղ խառն էր Խնուսի քուրդ բեկի մատը, որը, ինչպես կտեսնենք ստորև ամեն կերպ պաշտպանում և խրախուսում էր չերեցին: Վկայությունից պարզ է, որ ձեռնադրությունը կատարվել է ապօրինի և ստիպողաբար: Հետայսու սկսվում է չերեցի գործունեության ամենաակտիվ շրջանը, որը համընկնում է 1782-1791թթ. միջոցը: Օգտվելով տեղական իշխողների հովանավորությունից՝ նա իր աղանդի ցանցն է գցում Խնուսի մի շարք գյուղերի բնակչությանը: Առաջին անգամ տեղեկանալով Հովհաննեսի չարափառությունների մասին Հայոց հայրապետ Ղուկաս Կարնեցին շտապում է նամակ հղել Կարին քաղաքի վեքիլ Հայրապետին, որից ամենայն հավանականությամբ ահագանգ էր ստացել: Հայրապետին ուղարկված նամակի հետ նա գրություն (փուտուլա) է ուղարկում Կարնո մեծավոր Մինաս պետին, որից ձգտում է մանրամասը տեղեկություն իմանալ. «...զմուրեցուցիչ երիցեն, որ է յերկիրն Խնուսու»: ²⁴ Ղուկաս հայրապետի՝ անհանգստությունն արտահայտող հաջորդ նամակը՝ ուղղված Պոլստ պատրիարքին, թվագրվում է 1792թ. մայիսի 11-ով, որտեղ արդեն ուղղակի վկայության ենք հանդիպում Խնուսի բեկի կողմից չերեցին օժանդակելու և խրախուսելու մասին. «...ըստ բանի Յօհաննու սրբազան Առաքելոյն, թէ նեռինք բազում եկեալ են յաշխարհ եւ արդեն երեւին, յանցեալ ամսն Յովաննես չերեց ոմն, որ քանիցս ոստեալ էր ի հաւատոյ և ի կրօնից սրբոյ եկեղեցւոյս մէջոյ և ապա բռնութեամբ Խնուսու բեկին քահանայ ձեռնադրեցեալ, ի Կարին եւ Խնուս յայտնեալ էր զաղանդս ոչ միայն ախտարմայութեան, այլև զմերձատրս թոնդրակեցոց...»: ²⁵

Հարկ ենք համարում կանգ առնել մի կարևոր փաստի վրա, որը կամ վրիպել է մեզ նախորդած հետազոտողների (Աղ.Երիցյանց, Վ.Գրիգորյան և այլք) տեսադաշտից կամ էլ նրանք չեն նույնացրել Սիմեոն Երևանցի հայոց հայրապետի հիշատակած աղանդավոր Հովհաննեսին մեր քննության առարկա դարձած չերեցի հետ: Բանն այն է, որ Սիմեոն հայրապետը, խոսելով կաթողիկոսություն ընդունած հավատուրացներին պատժելու ուղղությամբ իր ձեռնարկած քայլերի մասին, բացի Գևորգ Թոխատեցի կեղծ վարդապետից հիշատակում է այլ անձերի, որոնք ուղղակիորեն անվանվում են ոչ թե *ճռանկացած հայեր*, ինչպես հիշյալ կեղծ վարդապետը, այլ հենց *աղանդավորներ*: Ահա թե ինչ է գրում Սիմեոն կաթողիկոսը. «Իսկ Ախալցխայի երկու հրամանը ուղարկում է (խոսքը Օսմանյան սուլթան Մուսթաֆայի *հրահանգների մասին է Էրզրումի և Ախալցխայի փաշաներին-Հովհան արեղա*) հետևյալ սպառնական պատվիրանների հետ, այն է՝ Պողոս, Ստեփան և Հովհաննես սևազուլմները, որոնք *աղանդավորներ են՝ (ընդգծումը մերն է-Հովհան արեղա)* բնակություն գտած Ախալցխայում, երկրին աղտեղություն հարուցողներ են, նաև Հակոբ ոչ-երեցը՝ ուղարկվեցին Էջմիածին...»: ²⁶ Այնուհետև Սիմեոն Երևանցին պատմում է, թե հիշյալ չորս աղանդավորները ինչ

²³ Բ. Ս ա ր ց ի ս ե ա ն ց, *նշվ. աշխ.*, էջ 103:

²⁴ Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվան, *թղթ.* 97, *վավ.* 133, էջ 5:

²⁵ *Դիվան հայոց պատմության, մոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հատոր Բ. 1786-1792, աշխատասիրությամբ Վ. Գրիգորյանի, Եր., 2003, էջ 708:*

²⁶ *Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբռ, Եր., 2003, էջ 56-57:*

ճակատագրի արժանապատիվ հետազայում. «Սրանք մնացին սուրբ Աթոռում երեք տարի, շատ նեղություն կրեցին բանտում, կապանքի մեջ, ծեծի և այլ պատիժների ենթակա, մինչև որ երկու անգամ հայերեն հավատարմագիր տվեցին մեր դավանությանն անցնելու խնդրանքով և ներողության հայցումով, որ այլևս չեն դառնալու մույն աղանդին»:²⁷ 1771թ. Կարսի գորահրամանատարի միջնորդությամբ այս աղանդավորները նախապես արդեն թուրքերեն մեղադրագիր գրելուց հետո արձակվում են՝ պայմանով, որ այլևս չեն զբաղվի աղանդավորական գործունեությամբ:²⁸ Սույն աղանդավորները Ախալցխա էին ներթափանցել հարևան Էրզրումի փաշայությունից, որտեղ գտնվում էին նրանց քարոզչության հիմնական կենտրոնները: Սակայն այստեղ մեզ հետաքրքրում է հիշյալ աղանդավորական քառյակի մեջ *Հովհաննես* կոչեցյալը: Սա չէ՞ արդյոք ապագա Հովհաննես Խնուսեցի չերեցը, որի ճակատագիրը կարծես կրկնվում է 1791թ., թե՛ Սիմեոնի հիշատակած հավատախաբան մույն անձը չէ: Մեր կռահման հիմքում կան մի շարք ոչ ուղղակի վկայություններ, որոնք խոսում են երկու *Հովհաննեսների* միևնույն անձը լինելու օգտին: Օրինակ. թե՛ առաջինը և թե՛ երկրորդը ի սկզբանե հոգևորականներ չէին՝ Սիմեոն Երևանցի ուղղակիորեն ասում է «... որ հոգևոր կարգ չունեցող էին (բնագրում) *չկարգաւորք-Հովնան* արեղա»:²⁹ Երկուսն էլ առերես իրենց մորթը փրկելու համար հրաժարվում են աղանդավորական գործունեությունից: Հովհաննես չերեցը, գիտենալով, թե ինչ է սպասում իրեն Էջմիածնում, ամեն կերպ փորձում էր խուսափել մի անգամ արդեն իր գլխին եկածից: 1791թ. չերեցի ցուցաբերած վարքագծից պարզ է դառնում, որ նա արդեն անցել էր պատժի այս եղանակներով, և նրա փախուստը բանտից ամենևին էլ պատահական չէր: Երկու տասնամյակ հետո վերադառնալով մույն բանտը՝ նա արդեն ծանոթ էր դրա պայմաններին, կարգ ու կանոնին, ինչպես նաև հսկողության իրականացման եղանակներին և պատահական չէր, որ այսքան կտտանքներից հետո նրան հաջողվեց փախչել Էջմիածնից: Եվ վերջապես, առաջին և երկրորդ դեպքերում չերեցին հովանավորում են թուրքական բարձր պաշտոնյաները և միջնորդում են Սիմեոն և Ղուկաս հայրապետների առջև՝ նրանց ազատ արձակելու:

Հովհաննեսի աղանդավորական գործունեությունն ընդգրկում էր հիմնականում Էրզրումի փաշայության տարածքը և մասնակիորեն Մանազկերտ քաղաքն ու նրա շրջակայքը: ԺԸ դարի վերջերին հիշյալ վիլայեթի մեջ էին մտնում պատմական Տարոնի և Բագրևանդի գավառների մի մասը՝ ի մասնավորի Մուշը, Ալաշկերտը և Խնուսը: Ինչպես նշել էինք վերը, այստեղ դեռևս հիշյալ դարի սկզբներին ակտիվ գործունեություն էին ծավալել ֆրանկ միսիոներները և բավական հաջողության հասել հատկապես կեսկեսների³⁰ շրջանում: Հովհաննես չերեցը ևս այստեղ պարարտ հող գտավ իր դիվային գաղափարների քարոզչության համար: Հարկ է նշել, որ թե՛ հունադավան, թե՛ հռոմեադավան և թե՛ այլևայլ բողոքական աղանդներ դավանող, Մայր եկեղեցուց հեռացած հայերի գերակշիռ մասը առաջին հերթին կորցրեց լեզուն և հետո նաև՝ ազգային պատկանելությունը: Թուրքացած կամ մահմեդականություն ընդունած հայերը հիշյալ դավանություններից էին: Այստեղ բացառություն չէր կարող կազմել նաև չերեցը, որի ուրացության և մահմեդական Աբդուլլահ անունն ընդունելու փաստը ապացուցման կարիքը չունի: Ինչն էր դրդել Հովհաննեսին՝ Վենետիկից վճռվելուց հետո գնալ հավատախաբության և այնուհետև նաև աղանդավորական գործունեության: Նույնիսկ Վենետիկում զգացել էին, որ գործ ունեն հիվանդ երևակայությամբ և դիվային բնությամբ մարդու հետ, որն ընդհանրապես կապ չունի քրիստոնյայի կերպարի հետ և առավել հակված է մոլագար մտքի մթագնումների: Այս խնդրի վրա կարող է լույս սփռել չերեցի կյանքի Կ.Պոլսի փուլը: Օսմանյան մայրաքաղաքում ԺԸ դարի կեսերին վխտում էին զանազան միսիոներական կազմակերպություններ: Իր անհավասարակշիռ բնավորությամբ չերեցը լիովին համապատասխանում էր հոգեորսների չափորոշիչներին և ամենայն հավանականությամբ, Կ.Պոլսում հավաքագրվել էր բողոքական աղանդներից մե-

²⁷ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, *Ջամբռ, Եր., 2003, էջ 56-57:*

²⁸ Նույնը:

²⁹ Նույնը:

³⁰ Կեսկեսները կիսամահմեդական հայերն են, որոնք, ի տարբերություն լրիվ իսլամացած հայերի, պահպանել էին հավատքի և ազգային սովորությունների որոշ տարրեր և անուններին ավելացնում էին օղլի (որդի) թուրքերեն ձևը, օր. *Պետրոսօղլի, Հովհաննես օղլի* և այլն:

կի կողմից: Այս հանգամանքի մասին ոչ ուղղակիորեն ակնարկում է նաև հայր Մեհերյանն իր անտիպ ինքնակենսագրության մեջ: ³¹ Այլ կերպ ինչպե՞ս կարելի է բացատրել, որ խղճուկ կրթություն ստացած սույն չերեցը իր թղթոնում չնայած էլիկետիկ, բայց որոշակի պատկերացումներ ունի լուսերականության և կալվինականության որոշ դրույքների վերաբերյալ: Բողոքականության հիմնադիրների ուսմունքը հայալեզու հրատարակություններ ունեցավ միայն հաջորդ՝ XIX-ի, երբ Կ. Պոլսում հրատարակչական գործունեություն ծավալեցին «ամերիկածիմ» բողոքական աղանդները: Ուրեմն չերեցն ունեն «հայախոս ուսուցիչներ» Կ. Պոլսում, որոնց միջոցով էլ ծանոթացել էր բողոքական ուսմունքին: Առավել հետաքրքիր է դեպքերի հետագա ընթացքը, երբ լույս աշխարհ պետք է գար չերեցի «երախայրիքը»: Կ. Տեր-Մկրտչյանը գտնում է, որ ամենայն հավանականությամբ Հովհաննեսը ինչ-որ տեղից ձեռք էր գցել մի հին ձեռագիր, որում շարադրված էր թոնդրակեցիների ուսմունքը: Այս ձեռագրում իբր թե նա կատարել է որոշ լրացումներ և մտցրել իր ուսմունքի ինչ-ինչ տարրեր: ³² Մեզ համեմայնդեպս այդպես չի թվում, քանի որ գոնե ցայժմ թոնդրակեցիների ուսմունքն արտահայտող որևէ փաստաթուղթ կամ նույնիսկ պատառիկ չի հայտնաբերվել, կամ էլ գոնե ժամանակակիցներին հայտնի չէ: Հայագիտության մեջ ապացուցման կարիք չունեցող փաստ է, որ թոնդրակեցիների և ի մասնավորի, նրանց աղանդապետ Սմբատ Ջարեհավանցու ուսմունքի մասին ուղղակի և ոչ ուղղակի տեղեկություններ են հաղորդում պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին ³³ և հատկապես ԺԱ դարի նշանավոր պետական գործիչ և ակադեմիկոս գիտնական Գրիգոր Մագիստրոսը, որն արմատախիլ արեց «ղիական եւ մոլեգնեալ» աղանդը: ³⁴ Այստեղ խոսքը առավել շատ վերաբերում է թոնդրակեցիների անունը օգտագործելու պարագային, քան թե ԺԱ դարի աղանդավորական շարժման բուն ուսմունքի օգտագործման խնդրին: Այս պարագայում ևս կարծես պատմությունը կրկնվում էր: ԺԱ դարի բյուզանդական աղբյուրները, օրինակ, նույնացնում էին Սմբատ Ջարեհավանցու հիմնած թոնդրակյան աղանդը պավլիկյանների հետ և սրանց համառորեն հորջորջում են պավլիկյաններ անվամբ: Ակադեմիկոս Հ. Բարթիկյանը, հերքում է այս բյուր կարծիքը, ցույց տալով երկու աղանդների գաղափարաբանության մեջ առկա տարբերությունները: ³⁵ Ավելի վաղ նույն պավլիկյաններին սբ. Հովհան Օձնեցի հայոց հայրապետն անվանում էր մծղնեականներ: ³⁶ Դուրս է գալիս, որ յուրաքանչյուր նորահայտ աղանդ հիշատակվում է իրեն նախորդածի անվամբ կամ նույնացվում է նրա հետ: Երիցս ճշմարիտ էր Աղ. Երիցյանը, որը գրում էր. «Աղանդները դադարիլ չունին և սովորաբար ամենակարճ միջոցում տեսակ-տեսակ փոփոխության են ենթարկվում...»: ³⁷ Եթե վերանանք շատ մանրամասներից, հին ու նորելուկ բողոքական բազմաթիվ աղանդների ուսմունքներում կարող ենք պեղել արիոսականությունից ու մանիքեականությունից սկսած մինչև բողոքականության և արքիպոսականության աղանդներին հատկանշական բազմաթիվ գծեր: Ուստի երբեք էլ պատահական չէ, որ հայագիտական աղանդապետը կարող էր բողոքակեցիների անվան տակ:

Վերը արդեն նշեցինք, որ Հովհաննեսը իր քարոզչության համար պարարտ հող էր գտել Երզրումի փաշայությունում և, ի մասնավորի, Խնուսի և Մանազկերտի գավառներում: Խնուսում չերեցի քարոզչության որջը դարձել էր հատկապես Չկիրմեն կամ Չեյուրմեն, որը Ղ. Ինճիճյանի վկայությամբ, ինչպես և Կարաչոբանը, գավառի ամենաբազմամարդ գյուղերն էին: ³⁸ Խնուսը և Ալաշկերտը վաղուց դարձել էին այլադավան որոմի սերմանման փորձադաշտ: Տեղի հայ բնակչությունը հարձակումների էր ենթարկվում քրդական աշիրաթների և կովկասյան այլևայլ ցեղերի կողմից: Այս և ընդ-

³¹ Բ. Սարգիսեանց, նշվ. աշխ., էջ 233:

³² Կ. Տեր - Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 112:

³³ Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմություն հայոց, քարգմ. և առաջաբանը. Վ. Գևորգյանի, Եր., 1971, գլ. ԻԲ-ԻԳ:

³⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1913:

³⁵ Հ. Բարթիկյան, Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջ, Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանահյուսության (հոդվածների ժողովածու), Եր., 1971, էջ 66:

³⁶ Հոսիսեան Օձնեցի, Երկեր, Եր., 1999, էջ 8:

³⁷ Աղ. Երիցյանց, նշվ. աշխ., էջ 108:

³⁸ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 82:

հանրապես Արևմտյան Հայաստանի ու Պարսկահայքի մյուս գավառների բնակչության միակ հենարանն ու պաշտպանը մնում էր Մայր եկեղեցին և Ամենայն հայոց հայրապետը, որն ամեն կերպ փորձում էր համոզել տեղի բուրք և պարսիկ պաշտոնյաներին, պաշտպանել հայերին: Մեր ձեռքի տակ կա ցայժմ շրջանառության մեջ չդրված մի փաստաթուղթ, դա Ղուկաս Ա Կարնեցի հայրապետի 1791թ. սեպտեմբեր ամսով քվազրվող նամակն է Բայազետի մեծավորներ Սահակ և Մանուկ աղաներին: Դրա բովանդակությունից երևում է, որ Բայազետում և Պարսկաստանի Խոյ քաղաքում բույն էին դրել բողոքական երկու քարոզիչներ, որոնց բնութագրումներից երևում է, որ գործ ունենք չերեցի համախոհների հետ. «Ձի յօգոստոսի ԻԴ /24/-ին գրել բուրքն ձեր առ մեզ, հանդերձ գարշահոտ բողոքն փառակեցի Սահակ խելագարին, զորս ընթերցեալ հասու եղաք վատթար գրութեանց նոցին: Ձորոյ օրինակն վեր առաք և զիսկն վերադարձուցաք առ ձեզ ընդ բողոյս, ըստ խնդրոյ ձերոյ: Եւ զչիք *Գաբրիէլ չերեցն Խօյու* (ընգծումը մերն է-Հովհան արեղա) բանիւ արարեալ, զթուղթն առ ձեզ յղեցաք, եվ դու, սիրելիքը մեր, ի տեղոյդ հաւատարմաւ յղեսչիք առ չիք Գաբրիէլ՝ ամբողջ կնքով: Եւ մինչ զղջացեալ գայցե գտուրք աթոռս, ի հարկէ, ըստ վատթար արարմանցն զպատիժն կրելոց է: Եւ գայն բողոյ օրինակն, զոր վեր առաք, յղելոց ենք ի մեծն Օլիս, եւ այն փառակեցի Սահակ գարշելոյն եւս ըստ արժանոյն բուրք գրեալ յղելոց ենք ի Սաղիմ: Եւ դուք, սիրելիքը մեր, մի գուցէ խղճահարեցիք, ի հարկէ յառնէ գարշելոյ հոտ բուրէ:»³⁹

Հիշյալ ուրացողների մասին խոսելուց հետո Ղուկաս հայրապետը Բայազետցի մեծավորներին Հովհաննես չերեցին վերաբերվող հարց է ուղղում, որում կարծես զգոնության կոչ կա. «Այլեւ յանցեալն մեր Նահապետն յայդր գրեաց տիրացու Գեորգին Խնուսս չիրիցու փախչիլն առ ի ծանուցանել ձեզ: Ահա այժմ եւս գրենք սիրելեացդ մերոց, զի պարտիք լաւապէս հասու լինիլ եւ իմանալ, թե արդեօք ուղղեալ է զինքն առ եկեղեցիս մեր, թէ վերստին ի մոլար աղանդն իւր կայ: Հարկ լիցի սիրելեաց մերոց հետեալի եւ ստոյգն իմանալ, եւ բողոքով մեզ ծանուցանել, զի ըստ այսմ հոգս արասցուք, մի գուցէ զանց առնիցեք:»⁴⁰

Համարյա նույնպիսի նամակ-հարցեր է ուղղում Ղուկաս հայրապետը Էրզրումի, Ախալցխայի, Թիֆլիսի և այլ վայրերի առաջնորդներին և մեծավորներին, ինչը խոսում է չերեցի գործունեության աշխարհագրության բավական լայն ընդգրկման մասին: Դուրս է գալիս, որ սույն չերեցը մոտ քսան տարի բավական ազատ գործել է Հայաստանի երկու հատվածներում և նույնիսկ նրա սահմաններից դուրս: Թե ինչու՞ Սուրբ Էջմիածինը բավական ուշացած քայլեր ձեռնարկեց այս աղանդի դեմ, մեր կարծիքով պայմանավորված էր մի քանի հանգամանքով: Վերը արդեն գրել ենք, որ դեռևս Սիմեոն Երևանցի հայրապետը 1760-ական թթ. վերջին և 1770-ական թթ. սկզբին լուրջ քայլեր էր ձեռնարկել նորեկ աղանդավորների դեմ և ինչ-որ հաջողության հասել: Բայց իրադրությունը կտրուկ փոխվեց Սիմեոն հայրապետի մահից հետո (1780թ. հուլիս): Քաղաքական խառը և ծանր պայմանները, որ ստեղծվել էին Պարսկաստանում և ի մասնավորի Երևանի խանությունում, անհրաժեշտություն էին դարձրել հայրապետի մահից հետո ոչ մի կերպ թափուր չթողնել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գահը՝ նույնիսկ շատ կարճ ժամանակով: Հակառակ պարագային, Մայր աթոռին սպասվում էին բազում փորձություններ և անդամնալի կորուստներ: Ուստի հեռատես և շրջահայաց Սիմեոն հայրապետը վաղօրոք միջոցներ էր ձեռնարկել այս ուղղությամբ: Մահկանացուն կնքելուց երկու օր առաջ Սիմեոն հայրապետն իր մոտ հրավիրեց սբ.Էջմիածնում գտնվող եպիսկոպոսներին և հայտարարեց, թե Ձմյուռնիայից կանչել է Ղուկաս Կարնեցուն, որպեսզի «յաջորդաբար նա լիցի հայրապետ և կառաւարեսցէ գտուրք Աթոռս յասմ վտանգածին և վրդովեալ ժամանակիս»: ⁴¹ Ստիպված խախտելով կաթողիկոսական ընտրության հաստատված կարգը Էջմիածնի միաբանները Սիմեոնի քաղումից մեկ շաբաթ անց՝ 1780թ. օգոստոսի 2-ին, կաթողիկոս ընտրեցին Ղուկաս Ա Կարնեցուն: Բոլորն էլ լավ հասկանում էին, որ սա դժգոհության տեղիք էր տալու գաղութահայության մեջ: Հատկապես դժգոհ պետք է լինե՞ր Պոլսո Զաքարիա պատրիար-

³⁹ Դիվան հայոց պատմության, նոր շարք, զիբք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հատոր Բ. 1786-1792, աշխատասիրությամբ Վ. Գրիգորյանի, Եր., 2003, էջ 645:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 646:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ LXXXI:

քը, որը համարվում էր գահի ամենահավանական թեկնածուն: Վերջինս իրեն սպասել չտվեց. նա կարգադրեց չեղյալ հայտարարել ընտրությունը, չիրապարակել Ղուկաս հայրապետի ամուրը եկեղեցիներում և արգելք հանդիսացավ ընտրության ճանաչման սուրբանական ֆերմանի հրապարակմանը: Փաստորեն, առժամանակ, ստիպված խզվեցին սուրբ Էջմիածնի կապերը Օսմանյան կայսրության տարածքներում գտնվող վիճակների ու թեմերի հետ: Ենթադրելի է, Չաքարիա պատրիարքի Բուրսա արքեպիսկոպոսի հատկապես հայտնի «Թուրք կանոնականի»⁴² հրապարակումից հետո իրադրությունը կայունացավ, բայց ժամանակն աշխատում էր աղանդավորների օգտին, քանի որ Սիմեոն հայրապետի մահից մինչև 18 եպիսկոպոսների, 38 վարդապետների և արեղաների կողմից ստորագրված կանոնական այս փաստաթղթի հրապարակումը անցել էր յոթ տարի (1780թ. հուլիս 24 - 1787թ. հունվարի 11): Օգտվելով այս «բարեպատեհ» առիթից՝ աղանդն իր շոշափուկներն էր տարածել նաև վիրահայոց մեջ՝ ի մասնավորի Թիֆլիսում: Թիֆլիսում աղանդավորական որջի գոյության մասին անուղղակի վկայում է Ղուկաս հայրապետի 1791թ. դեկտեմբեր 31-ով թվագրված նամակը՝ «Թուրք առ Բաղդատու իշխանասն վասն վայրաբանութեան թիֆլիզեցի աղբարմայ չիք Ղուկասին»:⁴³ Հայոց հայրապետին խիստ զայրացրել էր «աղբարմայ»⁴⁴ չիք Ղուկասի» տարածած սուտը՝ կապված իր անձի հետ. «Ձի նարդենիս (իմմ. այժմ, ներկայումս-Հովնան արեղա) թիֆլիսեցի Քափանակենց Աֆթանդիլի որդի Ստեփանն այտի հղեալ էր առ մեզ գորինակ քոթոյ պատմութեան բարբաջանաց ախտարմայ չիք Ղուկաս Առաքելեան, որում եւ դուք վկայեալ էիք, թե վայրադողանջն այն ի հոտեալ բերանոյն արտափսխեալ է, թե կաթողիկոսն զայն ինչ ասաց ինձ»:⁴⁵ Հիշյալ աղանդավորը Թիֆլիսի մեծավորների բախանձանքով ընդունելության էր արժանացել Ղուկաս հայրապետի կողմից, քանզի «Եւ ոչ միայն դա, այլ վիրք եւ հոռոմք եւ տաճիկք եւ քիւրտք բազմիցս անգամ ըստ դիպմանն զան առ մեզ, յորոց եթե խորեաք, ըստ Առաքելոյն բանի, պարտ էաք եւ յաշխարհէ իսկ ելանել, այլ ըստ հարկի ժամանակիս քաղաքաւորութեամբ անցուցանենք զիրաքանչիւրսն, յորմէ ոչ ինչ ընծայի հաւատոյ: Բայց ի յախտարմայ չիք կարգաւորացն զայթակեցուցչաց թէ զքանիսն ենք առ ձեռն բերեալ բազում ծախսոք եւ պատժեալ ըստ արժանեացն, զայն եւս, ի հարէ, լուեալ եք կամ լսելոց էք»:⁴⁶ Սակայն պարզվում է, որ սույն բախտախնդիրը թիֆլիսեցիներին և ապա բաղդադցիներին է մատուցել աղանդավորական իր բարբաջանքը կաթողիկոսի անունից: Այնուհետև Հայոց հայրապետը գրում է. «Ձոր ի յընթեռնուլն մեր յիրաւի կարեվէր խոցեցաք ի սիրտ եւ յոգի: Քանզի զայլ կերպ զրաբանութիւնս եւ նախատիւնս տանելի է՝ յուսով աւետարանական բանին Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, թէ երանի ձեզ, յորժամ նախատիցեն զձեզ եւ ասիցեն զամենայն բան չար զձեմջ գտուտ եւ այլն: Բայց զամբիժ հաւատոյ եւ զուղիղ դաւանութենէ զբանաւորութիւն եւ զքիրութիւն զրաբանելն, անտանելի է ուղղափառաց: Ըստ այսն եւ այդ անիծելոյ ստոյգ չարութեամբ եւ նենգաւորութեամբ արարեալ վայրաքահաջութիւնն դժուարակրելի իմն է մեզ: Եւ այդպիսի հերձուած անիծելալքն ոչ քողին զպէսպէս չարահնարութիւնս, զորս ոչ գործեցին առ խղճալի ազգ մեր, այժմ զայլ են սկսեալ բամբասանս դնել հոգեւորական գլխոյն ի զայթակղութիւն խորհրդական անդամոցդ, թուի թէ եւ պիղծոյ այդ ի պատմագումար սատանայախորհուրդ Միքայէլէն (Միքայէլ Չամչյանին և նրա եռահատոր Հայոց պատմությունը-Հովնան արեղա) է ուսեալ, որ ի ստալից պատմագրեանսն իւր զբազումս ի յուղղափառ հայրապետացն մերոց եւ յիշխանացն պէսպէս դողանջանօք երկաբնակ ցուցանէ ազգին, զի միամիտ ժողովուրդքն զայթակեցեցին»:⁴⁷ Հավանաբար հիշյալ չիք Ղուկասը ժողովրդին և մեծավորներին ներկայացրել է իր ինչ-ինչ հնարովի շնորհներն ու «առաքինությունները»՝ խիստ զայրացնելով Ղուկաս հայրապետին. «Ապա այդ հոտեալ գարշելիդ ո՞վ է եւ զի՞նչ շնորհ ունի, որ համարձակիցէր առաջի մեր խօսիլ զչար աղանդոյն իւրեանց եւ կամ

⁴² Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 69:

⁴³ Դիվան հայոց պատմության, էջ 686-687:

⁴⁴ Աղբարմայք կամ ախարարք-բախտագուշակներ, հմայություն կամ մոգություն անողներ, աստղագուշակներ, տես Նոր բառքիքը հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 19:

⁴⁵ Դիվան հայոց պատմության, էջ 686:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 687:

⁴⁷ Նույնը:

զի՞նչ հարկ էր այդպիսով ապականել ախտաւոր անձին զայն ինչ խօսիլ: Այլ այդ որդիդ կորստեան նենգաւոր մտօք է բարբաճեալ յայդր զմէջ զայն գրաբանութիւն՝ ~~այն~~ ի պղտորեալ զմիտս պարզամիտ ժողովրդեանդ, զոր սուտ է խօսեցեալ եւ իւրոց անտի, եւ հայր դորա սատանայ է, որ եւ նգովեալ եւ անիծեալ եղիցի յամենասուրբ երրորդութենէ՝ ինքն եւ աղմկ իւր, հանդերձ աղանդակցօք իւրովք, որպէս եւ ի նախնեացն մերոց իսկ նգովեալքն են»:⁴⁸ Հայոց հայրապետին զարմանք է պատճառում հայ մեծավորների և Օսմանյան պետության կրավորական կեցվածքը աղանդավորների հանդեպ: «Աստեն եւ զայս գրեմ սիրելեացդ, քէ այդ վայրահաչ անզգամդ, որ զայն դողանջումն արար զմէջ, եւ դուք իմացայք, ձեր դայրեթն որպէ՞ս տարաւ որ լռեցիք եւ ոչ պատուհասակոծ առնել ետուք զարժանապատիծ չիքդ զայդ: Մի՞թէ Օսմանցոց տէրութիւնն անտեղե՞ակ է չարութեանց եւ խարդախութեանց դոցա: Բայց թերեւս թեթեւ ինչ իցէ թուացեալ ձեզ այդպիսով ախտամոլ հերժուածի միով գրաբանելն զմէջ ի յունկս բազմաց: Արդ, դուք չարարիք, մեր պարտական ենք զդորա նենգագործութեան արժանի վարժն հատուցանել, եթե ողջ մնայցենք եւ ինքն յայդ կողմունսդ չստատկեալ դառնայցէ յայսկոյս՝ մեռեալ հոռովն: Բաւեսցի խոհեմութեան ձերում...»:⁴⁹ Սակայն, ինչպես վերը նշեցինք, թուրքական փաշաների ծրագրերում ամենեւին էլ չկար այս խնդիրը, և նրանք, ստանալով մեծ կաշառքներ արևմտածին քարոզիչներից, մի երրորդ պատուհաս էին բերում ժողովրդի գլխին:

Մատենադարանում պահվող Կաթողիկոսական դիվանի նյութերը և այլ կողմնակի սկզբնաղբյուրներ թույլ են տալիս թեպետ աղոտ, բայց որոշակի պատկերացում կազմել չերեցի քարոզչության աշխարհագրության մասին, որն ընդգրկում էր Արևմտյան Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան և կենտրոնական գավառները, ինչպես նաև Մրց-խեթը (Ախալցխան), որը մտնում էր Էրզրումի վիճակի մեջ և ենթարկվում Կարնո առաջնորդին: Ինչպես նշեցինք, Ալաշկերտում և Խնուսում մեծամասն էր կաթոլիկ քարոզիչների թիվը, և նրանց ցանցը տարածվում էր հիմնականում բազմամարդ գյուղերում, որոնցում էլ ստեղծվեցին ֆռանկ համայնքներ:⁵⁰ Հետաքրքիրն այն է, որ Հովհաննեսի առաջին ուրացությունը կապված էր նրա կաթոլիկություն ընդունելու հետ, քանզի Վենետիկի միաբանների հրավերով և ֆռանկ միսիոներների միջոցներով նա մեկնեց Իտալիա: Մենք հավանական չենք համարում, որ այս հազիվ տառաճանաչ մարդը կարող էր օգտված լինել Միխայիլյանների հարուստ գրադարանից և ծանոթանալ միջնադարում կազմված որևէ ձեռագրի:

Կ.Պոլսում հավանաբար չերեցր բողոքական քարոզիչների ազդեցությամբ գնաց երկրորդ ուրացությանը: Սրա կյանքի պոլսյան փուլը ամենամութն ու քիչ ուսումնասիրվածն է, քանզի մեզինից առաջ բոլոր հետազոտողները հպանցիկ են խոսում դրա մասին՝ վկայակոչելով աղբյուրների սղությունը: Մի բան հստակ է մեզ համար, որ իր բողոքական «մկրտությունը» ստանալով դեռևս Վենետիկում և յուրացնելով սրանց Այբն ու Բենը, սույն չերեցր հաստ դարձավ մնացյալ աղանդավորական «զաղափարներին» արդեն Կ.Պոլսում: Բանն այն է, որ օսմանցիների մայրաքաղաքում բույն դրած բողոքականները, ի տարբերություն ֆռանկ միսիոներների, որդեգրել էին միանգամայն այլ մարտավարություն իրենց զաղափարները Արևելյան քրիստոնյաների մեջ տարածելու հարցում: Եթե ֆռանկ քարոզիչները, օգտվելով ֆրանսիական պետության և օսմանցիների աջակցությունից, ուղղակի ժամանում էին Արևմտյան Հայաստան կամ Ասորիք և քարոզում, խոստումներ էին բաժանում տեղաբնիկների շրջանում, ապա բողոքական զանազան աղանդների ներկայացուցիչներն իրենց քայքայիչ գործունեությունը ծավալում էին անուղակի: Բանն այն է, որ վերջիններս Կ.Պոլսում կամ էլ հայկական գաղթօջախներում վաղօրոք իրենց ճանկն էին գցում մուլդյալ և հիվանդոտ հոգեբանություն ունեցող հայերի, «թրծում» և «կոփում» էին սրանց հիվանդ հոգիները և նոր միայն ուղղորդում էին սրանց դեպի Արևմտյան Հայաստան: Սա էր պատճառը, որ բողոքական աղանդների օտարերկրացի քարոզիչների ուղղակի գոյությունը Արևմտյան Հայաստանում փաստված չէ ԺԷ դարում և ԺԹ դարի սկզբին: Միայն հիշյալ դարի երկրորդ կեսն-

⁴⁸ *Դիվան հայոց պատմության, էջ 687:*

⁴⁹ *Նույնը:*

⁵⁰ *Ս. Ա ս ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 59:*

րից օգտվելով հայ հասարակական և եկեղեցական կյանքում առաջացած ներքին հակասություններից ու խնդրումներից՝ սրանք ակտիվ գործունեություն ծավալեցին Արևմուտյան Հայաստանում՝ քողարկվելով մարդասիրական և բարեխնամ գործունեության տակ: Նրանք հիմնում էին հիվանդանոցներ, որբանոցներ և նույնիսկ դպրոցներ, որոնցում իրականացվում էր «ուղեղների վազման» իրենց ծրագիրը՝ արդեն եվրոպական և ամերիկյան հայախոս քարոզիչների միջոցով:

Վերադառնալով մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին, նշենք, որ բողոքական քարոզիչներն արդեն բավական լավ էին ուսումնասիրել դեռևս միջնադարում Հայաստանում գործած այլազան աղանդների գործունեությունը: Նրանք հավանաբար բյուզանդական և հին ֆրանսիական աղբյուրներից տեղյակ էին Արեւելքում ծնունդ առած և իրենց երկրներում տարածված բազմաթիվ աղանդներին և ամեն կերպ նմանություններ էին փնտրում սրանց միջև: Կ.Պոլիս եկած բողոքականներին հարկավ ծանոթ էին միջնադարում գործած աղանդապետների նկարագիրը, սրանց պիղծ վարքն ու գործը: Մարդու այդ տեսակը այս հոգեորսները տեսան չերեցի և նրա մանանների մեջ: Գալով Արևմտյան Հայաստան՝ Հովհաննեսը պիտի անպայման փորձեր ստեղծել համախոհների խմբեր կամ համայնքներ: Այս հարցում իսկապես նա հարազատ մնաց իրենից մի քանի դար առաջ ապրած աղանդապետների վարքագծին: Նա ամեն կերպ պետք է չարախոսեր և վատաբաներ Մայր եկեղեցին տեղի բնակչության շրջանում, պետք է մատուցեր իր «փրկչական ծրագիրը», պետք է փորձեր սովորական սոփեստության ու խաբեության ճանապարհով իր կողմը գրավել մոլորյալ հոգիները և այլն: Պատահական չէ, որ նա իր «Կատախիզիսում» ընթերցողին դիմելիս օգտագործում է «նազելի որդեակ իմ» կամ «ահա՛ տեսայք նազելիք կամ սիրելիք մեր» և այլ կեղծավոր արտահայտություններ և այլն: Հատկանշական է, որ նրա հյուսած որոգայթն էին ընկնում գյուղերի փոքրավորներն ու որոշ կարգալույծ արված կամ էլ դրանից առաջ կաթոլիկություն ընդունած հոգևորականները: Հովհաննես չերեցն ու իր համախոհները, հարկավ, աջակցություն էին ստանում նաև տեղական իշխանությունների կողմից, երբ խոսքը վերաբերում էր հայ եկեղեցու դեմ պայքարին: Բայց երբ կեսկեսներից և աղանդավորներից կազմված ավազակախմբերը դուրս էին գալիս իշխանությունների հսկողության տակից, այնժամ վերջիններս դաժան պատժիչ միջոցառումներ էին ձեռնարկում՝ արսորելով կամ տաժանակրության դատապարտելով սրանց: Այս առումով հատկանշական է չերեցի և նրա հովանավորի՝ Խնուսի քուրդ բեկի անփառունակ վախճանը հենց օսմանցիների ձեռամբ:

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ВОКРУГ ЛИЧНОСТИ ГЛАВЫ СЕКТЫ «ТОНДРАКИДОВ» ИЗ АРАХВЛИ

____ Резюме ____

____ Ованн иеромонах Акопян ____

В статье делается попытка обсудить вопрос, кто на самом деле был основатель созданной в 18 в. в Хнусе секты псевдотондракидов Ованес. Изучив сведения разных исторических источников, автор находит, что география деятельности Ованеса была гораздо шире, чем предполагали предыдущие исследователи. Новоявленные факты дают право утверждать, что эти сектанты вовлекли в свои сети армянское население разных районов Западной Армении. Эти факты очень обеспокоили католиков всех армян Симеона Ереванци и Гукаса Карнеци, которые приняли решительные меры в деле изолирования главы секты и сектантов.